

UDK: 316:3/1 (5/5.1)

Elyor ZAITOV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, PhD
E-mail: e.zaitov@nuu.uz
Ozoda RAXMATULLAYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti talabasi

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi professori, sots.f.d. Sh. Sodiqova taqrizi asosida

SCIENTIFIC RESEARCH OF ORPHANHOOD AS A SOCIAL PHENOMENON IN THE VIEWS OF EASTERN THINKERS

Annotation

In this article, the authors tried to explain the scientific study of children without parental care and orphanhood as a social phenomenon in the eyes of Eastern thinkers. It was stated that worthy representatives of the community, elders, do not discriminate against orphans in neighborhoods based on the way of life of the population in Central Asia.

Key words: orphans, orphans, parent, family, child rights, education, healthcare, social support, deinstitutionalization program.

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СИРОТСТВА КАК СОЦИАЛЬНОГО ЯВЛЕНИЯ В ВОЗЗРЕНИЯХ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье авторы попытались объяснить научное изучение детей, оставшихся без попечения родителей и сиротства как социального явления в глазах восточных мыслителей. Было заявлено, что достойные представители общины, старейшины не допускают дискриминации детей-сирот в кварталах по образу жизни населения на территории Средней Азии.

Ключевые слова: дети-сироты, сироты, родитель, семья, права ребенка, образование, здравоохранение, социальная поддержка, программа деинституционализации.

SHARQ MUTAFAKKIRLARI QARASHLARIDA YETIMLIK SOTSIAL HODISA SIFATIDA ILMIY O'RGANILISHI

Annotatsiya

Ushbu maqolada mualliflar Sharq mutafakkirlari qarashlarida ota-ona qaromog'isiz qolgan bolalar hamda yetimlik sotsial hodisa sifatida ilmiy o'rganilishini tushuntirib berishga xarakat qilishgan. Markaziy Osiyo hududida aholi turmush tarzi asosidagi mahallalarda jamoaning obro'li vakillari, oqsoqollar yetimlarning kamsitilishiga yo'l qo'ymaganligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: yetim bolalar, boquvchisini yo'qotgan bolalar, ota-ona, oila, bola huquqlari, ta'lim olish, sog'liqni saqlash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, noinstitutsonallashtirish dasturi.

Kirish. XXI-asrga kelib, boquvchisini yo'qotgan bolalarni institutsional muassasalarda tarbiyalashning salbiy oqibatlarini haqida gapirilyotgan bo'lsa-da, ushbu muassasalar o'z davri uchun pozitiv ahamiyatga ega hodisa vazifasini o'tagan. Har bir davr boquvchisini yo'qotgan, yetim bolalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning o'z davriga mos usullariga asosan faoliyat olib boradi. Ushbu holatlarning retrospektiv tahlili ushbu hodisaning bugungi ko'rinishini obyektiv baholash imkonini beradi. Shu bois, ushbu bo'limda boquvchisini yo'qotgan, yetim bolalarga nisbatan qadimgi davrlardan boshlab jamiyatda shakllangan ijtimoiy munosabatlar dinamikasini tahlil qilishga harakat qilindi.

Kishilik jamiyati negizida yotuvchi oila instituti mohiyatan ikki yoki uch avlod (asosan, ota-ona hamda farzandlar)ning hayotiy maqsad va ehtiyojlarni qondirishda ijtimoiy-ma'naviy birdamlikdagi turmush tarzini anglatadi. Kichik sotsial guruh sanalgan oilada farzand dunyoga kelishi bilan uning ichki ierarxik tarkibi shakllanadi. Ushbu ierarxiyaga muvofiq, ota-onalik hamda farzandlik maqomiga tegishli sotsial rollar tashqi va ichki ta'sirlarga monand transformatsiyalashib boradi. Oila tarkibidagi har qanday o'zgarish uning a'zolari tomonidan jiddiy qabul qilinadi va hech kimni loqayd qoldirmaydi. Xususan, oilada bir yoki bir necha kishining (ota-ona biri yoki ikkisinin ham – Z.E.) vafoti uning boshqa a'zolari taqdirida chuqur iz qoldiradi. Oilaning yaxlitligiga darz ketib, farzandlarning qarovsiz, yetim qolishiga olib keladi.

Shu o'rinda savol tug'iladi. Tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida bolalarning yetim qolishiga olib keluvchi asosiy omillar nimalardan iborat edi? Yetim qolgan bolalarga jamoatchilikning munosabati qanday bo'lgan? Yetimlikning ijtimoiy hodisa sifatida institutsionallashtirish jarayoni qanday kechdi?

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kishilik jamiyati shakllangan qadimgi davrlardan yetim bolalar muammasi ilg'or fikrli kishilar, davlat arboblari, ilm-fan namoyondalarini befarq

qoldirmagan. Xususan, islom dini kirib kelgunga qadar Markaziy Osiyo xalqlari turmush tarzining ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy asoslari bayon etilgan "Avesto"da keltirilishicha, jamoaning kundalik hayoti, xususan, oilaviy munosabatlarning ijtimoiy natijalari qat'iy tartibga solingan [1].

Ota-onalar bola tarbiyasida qat'iy me'yor va tamoyillarga tayangan. Farzandlari voyaga yetgach, jamoa ishtirokida qiz farzandga – "Kadbonu", ya'ni uy bekasi, o'g'il farzandga esa "Kadxudo" – oila boshlig'i maqomi berilgan [2]. Jamoada yetim-yesirlar, faqir, beva-bechoralarga nisbatan munosabatda savob va gunohning o'zaro tafovuti to'g'ri anglangan [3]. Ularga nisbatan adolatsizlikning har qanday shakli keskin qoralangan. Hatto, mol-mulkiga ziyon yetkazish qat'iy man etilgan.

Islom dini kirib kelgach, yetim bolalar haqiga xiyonat qilmaslik, ularga ozor yetkazmaslik, aksincha, g'amxo'rlik qilish shariat arkonlaridan biriga aylandi. Xususan, Qur'oni Karimning "Niso" surasi 10-oyatida "Yetimlarning mol-mulkini zulm yo'li bilan yeydigan kimsalar, albatta, qorinlarida olov yegan bo'lurlar va albatta, do'zaxda toblanurlar", 22-oyatida "(voyaga yetgan) yetimlarning mol-mulkini (qaytarib) beringiz, pok narsani nopok narsaga almashirmangiz! Ularning mollari o'z mollaringizga qo'shib ham yemangiz!. Zero, bu katta gunohdir!", deb ta'kidlandi.

Hadislarida, "Halol yo'l bilan to'plagan mollaridan ehson qiluvchi, miskin va beva-bechoralarga rahmu shafqat qiladigan odamga ko'p yaxshiliklar bo'lur" [4] – deb o'zgalari ko'magiga muhtoj miskin qatlamlarga g'amxo'rlik qilishga chaqirildi. Demak, islom dini kishilik jamiyati taraqqiyotining har bir bosqichida yetim bolalar manfaatlarini muhofazasida ijtimoiy adolat tamoyillarining o'rnatilishiga xizmat qildi. Yetim-yesirlarga xayr-ehson qilish, mehr-shafqatli bo'lish odamiylik va muruvvatning yuksak ko'rinishi sifatida baholandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sharq Renesansini sanalgan IX-XII asrlarda tasavvuf ta'limoti vakillaridan Xo'ja Ahmad

Yassaviyning ijtimoiy qarashlarida jamiyatdagi "G'ariblar", "Yetimlar" qatlami alohida tilga olinib, uning tariqatlarida xuddi shunday tabaqalarning manfaatlarini muhofazalash zarurati qayd etilgan [5]. Tasavvuf ta'limotining taraqqiyparvarlik ruhida bo'lgan namoyondalari o'z davri ijtimoiy tuzilmasi xususiyatlaridan kelib chiqib, yetimlar kabi ijtimoiy oqim qatlamlar haq-huquqlarini muhofazalashga intilganlar.

O'zbek qomusiy olimlaridan biri Abu Rayhon Beruniy hayotiy kechinmalarini ta'riflab, "Mana men uning mamlakatlari orasida uzoq vaqt g'urbat chekkandan keyin, chaqirilib, soyayi davlatida o'sib-unganlarning biriman. Uning oliy majlisiga erishib... – zamondosh va tengdoshlarimga nisbatan yaqinlik va ehsonga erishtiradigan ustunligim va arzirligim bo'lmasa ham, unga yaqin va mehribonligiga moyil bo'ldim. Ehsonda g'oyatga va kamolga yetdim"[6], deydi.

Qomusiy olim, buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniy "Mineralogiya" ("Javohirot kitobi") asari muqaddimasida yozishicha: "Agar biron kishi odamlarning osoyishtaligi deb mashaqqatlarga chidasa, ziqlilik qilmasdan, unga ato qilingan narsalarni birovlargacha bersa, bunday odam o'shanday qudrat bilan shuhrat topgan mard kishi sanaladi" [7], "... himmat – yaxshilikka intilish muruvvat darajasi kabi orta beradi. Yaxshilik qilish hissi barcha odamlarda bir xil paydo bo'laveradi" [8]. Demak, Abu Rayhon Beruniy o'z ijodida yetim-yesirlar, o'zgarlar ko'magi, mehr-muruvvatiga muhtoj kishilarni qo'llab-quvvatlashga chorlagan.

Sohibqiron Amir Temur va uning avlodlari davrida mamlakatdagi barcha tabaqalarning ijtimoiy manfaatlari e'tiborga olingan. Bunda, maslahat, mashvarat, qonun-qoidalar va adolat bilan qat'iy tartibda ish yuritilgan [9]. Hatto, zabt etilgan mamlakatlar aholisi ham bunday g'amxo'rlikdan chetda qolmagan. Bu borada, Amir Temur o'z mulozimlariga: "Yana amr etdimki, katta-kichik har bir shahar, har bir qishloqda masjid, madrasa va xonaqohlar bino qilsinlar, faqiru miskinlarga langarxona (yo'lovchilar qo'nib o'tadigan joy; kambag'al yetim-yesirga ovqat beriladigan joy; g'aribxonona) solsinlar, kasallar uchun shifoxonalar qursinlar va ularda ishlash uchun tabiblar tayinlasinlar".

"Yana amr etdimki, o'lganlarning mollarini o'z vorislariga yetkazsinlar. Agar vorisi yo'q bo'lsa, uni xayrli ishlarga sarf qilsinlar" [10], deb qat'iy ko'rsatma bergan. Sohobqiron o'z saltanatida og'ir sharoitda yashovchi, muhtoj va miskin, yetim-yesir aholi qatamlariga g'amxo'rlik qilish amaliyotini qo'llagan. Xususan, urushda vafot etganlarning oila a'zolari, xususan, ularning yetim farzandlari alohida e'tiborda bo'lgan.

Yetim-yesirlar, g'aribu miskinlarga ijobiy munosabat mutafakkir va davlat arbobi Alisher Navoiyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari va amaliy faoliyatida o'z aksini topdi. Mutafakkir o'z

davrida aholini 32 ijtimoiy qatlamga turkumlaydi va ulardan yigirma yettinchisi g'arib va bechoralar, yigirma sakkizinchisi uy-joysiz gadoylar, yetim-yesirlar ekanligini asoslaydi [11]. Alisher Navoiy ularning ijtimoiy ahvolini o'rganib, ularga beminnat xizmat ko'rsatuvchi masjid, madrasa, xonaqoh va shifoxonalar qurdirdi. Shuningdek, yetim-yesirlarga ta'lim berishga ko'maklashdi, ularga hayotda o'z yo'lini topishga yordam berib kelgan. "Xolisliya" xonaqosida yetim-yesirlar va miskinlarga kunlik bepul oziq-ovqat ulashish tartibini qo'lladi. Alisher Navoiy: "...davlat ishi bilan mashg'ul bo'lgan amaldorlik chog'larimda ko'ngil mulkini turli odamlarning hujumi bulg'aladi. Goh amirlik o'rnida o'tirdim va hukumat mahkamasida xalqning arz-dodini so'rdim va goh podshoh yonida vazirlik qildim va menga umidvor nazar bilan qarab turgan elga muruvvat ko'rsatdim" [12], deb ta'kidlagan.

Tahlil va natijalar. Shuni alohida ta'kidlash joizki, Markaziy Osiyo hududida aholi turmush tarzi asosidagi mahallalarda jamoaning obro'li vakillari, oqsoqollar yetimlarning kamsitilishiga yo'l qo'ymagan. Amin va masjid mutavallisi mahalladagi yetim-yesirlar, nogironligi bo'lganlarning ro'yxatini olib hayitlarda pul, kiyim-kechak, oziq-ovqat tarqatgan. Mol-qo'ylarni so'yib muhtoj oilalar, yetim bolalar, g'aribu miskin insonlarga ulashilgan. Muhtoj qatlamlarning to'yolari, dafn marosimlari va boshqa tadbirlari, an'anaga ko'ra, qavmu qarindosh, yaqin qo'shnilarining ko'magida o'tkazilgan [13]. Agarda bola yetim qolgan bo'lsa, ularni qarindoshlari yoki hamqishloq-mahalladoshlari o'z qaramog'iga olib tarbiyalagan, ular "Asrandi bola" hisoblangan.

Xulosa va takliflar. Demak, kishilik jamiyatining ilk davrlaridan bolalarning yetim qolishi keng jamoatchilikning diqqat markazida bo'lib kelgan. Yetimlikning tarixiy davrlarda o'rganilishi borasidagi izlanishlarimizni umumlashtirib quyidagi xulosalarni ilgari suramiz:

Birinchidan, yetimlik – turli xalqlarning tarixiy-etnik, sotsiomadaniy va diniy e'tiqod xususiyatlari sintezidan tarkib topgan ijtimoiy hodisa. Sharq va G'arb davlatlarida yetimlarga nisbatan munosabat tafvutlanib, aksariyat ilg'or fikrli kishilar tomonidan ularning himoya qilish zarurati ko'rsatilgan.

Ikkinchidan, tarixiy davrlarda yetimlik ijtimoiy (vayronkorlik yurishlari, urushlar, yuqumli kasalliklar epidemiyasi, ko'chish va ko'chirilish, ocharchilik, diniy xurofot va h.k.) va tabiiy (tabiat ofatlari, texnogen hodisalar) jarayonlar natijasida shakllangan.

Uchinchidan, Markaziy Osiyodagi jamoaviy turmush tarzi yetim bolaning hududda qolib, yaqin qarindoshlar tomonidan tarbiyalanishi jamiyat qoidasi sifatida qabul qilingan.

To'rtinchidan, taraqqiyotning nisbatan keyingi davrlarida yetim bolalarga g'amxo'rlik faoliyati davlat ijtimoiy siyosatining rasmiy funksiyasi sifatida joriy etilgan.

ADABIYOTLAR

1. Хомидов Х. «Авесто» файзлари. – Тошкент: Халк мероси, 2001. – Б. 27-28.
2. Ҳамидова М. Ўзбекистон давлат ва ҳуқуқи тарихи. – Тошкент: ТДҶОИ, 2005. – Б. 27-28.
3. Бобоев Ҳ., Ҳасанов С. «Авесто» – маънавиятимиз сарчашмаси. – Тошкент: Адолат, 2001. – 110 б.
4. Абу Райҳон Беруний тарвихалар «Жавохирот китоби»дан. //Арабчадан А.Ирисов таржимаси. – Тошкент: Халк мероси, 1991. – 12 б.
5. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 234 б.
6. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т. III. Тураржойлар (орасидаги) масофаларни аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш (Геодезия). //Мукаддима, таржима ва изоҳлар муаллифи А.Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1982. – Б. 244-245.
7. Абу Райҳон Беруний тарвихалар «Жавохирот китоби»дан. //Арабчадан А.Ирисов таржимаси. – Тошкент: Мерос, 1991. – Б. 12.
8. Ўша манба. – Б. 21.
9. Муқимов З. Амир Темур тузуқлари (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган нашри. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – Б. 32.
10. Темур тузуқлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. – 146 б.
11. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 254.
12. Алишер Навоий. Махбуб ул-Кулуб. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б.12.
13. Бобоқулов С. Махалла тарбия ўчоғи. // Ҳаёт ва иқтисод. – Тошкент. 1992. №3. – Б. 20.
14. Kholmatovich Z. E. THE ESSENCE AND SIGNIFICANCE OF THE NEIGHBORHOOD IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL MENTALITY //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2023. – Т. 21. – С. 271-277.
15. Zaitov E. K., Jusubaliyev A. R. ORPHANHOOD AS A COMPLEX SOCIAL PHENOMENON THAT IS CAUSING CONTROVERSY IN THE WORLD OF SCIENCE. – 2023.

-
16. Elyor Z. YETIMLIK ILM-FAN DUNYOSIDA BAHS-MUNOZARALARGA SABAB BO'LIB KELAYOTGAN MURAKKAB IJTIMOY HODISA //ZAMONAVIY DUNYONING IJTIMOY MANZARASI VA JAMIYAT TUZILMALARI TRANSFORMATSIYASI. – 2024. – T. 1. – №. 1.
  17. Зайтов Э. МАХАЛЛАНИНГ О'РГАНИЛИШИДА ТАРИХИЙ YONDASHUV //ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2024. – Т. 7. – №. 1.